

парадигмою видається недоцільним, оскільки тим самим звужуються можливості дослідження цієї вельми важливої і настільки ж непростой частини людського життя. Тому, спираючись на досвід інших дослідників, постнекласичну методологію можливо і доцільно доповнювати феноменологічною, герменевтичною та діалектичною, як такими, що певною мірою існують незалежно, але й певним чином перетинаються між собою, доповнюючи одна одну. Разом з тим аналіз напрацювань провідних вітчизняних науково-психологічних шкіл свідчить про існування власного потужного методологічного потенціалу, творче переосмислення якого з огляду на досягнення зарубіжної методології може дати більший результат, ніж у випадку простої підміни свого чужим. Тому наша робота є спробою такого переосмислення і долучення до дослідження інтимного життя суб'єктного, суб'єкт-суб'єктного, вчинкового та інших теоретико-методологічних парадигмальних конструктів, фундаментально розроблених у вітчизняній психології.

Література

1. Савченко А. Трактовка творчества в австро-немецкой музыке XIX в. [Електронний ресурс] / А. Савченко. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Aim/2009_26/Savchenko.htm.
2. Кон И. С. Психология сексуальности [Електронний ресурс] / И. С. Кон. – Режим доступу : http://www.sexopedia.ru/texts/books/content/group/psihologija_seksualnos.
3. Манжулін В. І. Розворожуючи Юнга: від апологетики до критики / В. І. Манжулін. – К. : Сфера, 2002. – 213 с.
4. Квале С. Исследовательское интервью / С. Квале. – М. : Смысл, 2003. – 301 с.
5. Татенко В. О. Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми / В. О. Татенко. – К. : НАУ-друк, 2009. – 288 с.

© Татенко В. О.

С. М. Іванченко

НОВІ ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ТА АКТИВНІ МЕТОДИ В СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ ТА СУМІЖНИХ НАУКАХ

Статтю присвячено ролі сучасних активних методів у соціальній психології та інших науках. Робиться припущення, що ці методи можуть бути використані для формування громадської думки щодо впровадження соціальних та освітніх реформ. Розглядаються конструктивізм та екологічна парадигма, якісні дослідження та перформативні студії.

Ключові слова: конструктивізм, якісні дослідження, перформативна наука, підхід участі, дослідження дією, надання повноважень, розвиток спроможності.

Статья посвящена роли современных активных методов в социальной психологии и других науках. Делается предположение, что эти методы могут быть использованы с целью формирования общественного мнения относительно социальных и образовательных реформ. Рассматриваются конструктивизм и экологическая парадигма, качественные исследования и перформативный поиск.

Ключевые слова: конструктивизм, качественные исследования, перформативная наука, подход участия, исследование действием, наделение полномочиями, развитие потенциала.

The article is devoted to the role of modern active methods in social psychology and other sciences. The author's hypothesis is that these methods might be used to form the public opinion on social and educational innovations. Constructivist and environmental paradigm, qualitative research, and performative studies are reviewed.

Key words: constructivism, qualitative research, performative studies, participatory approach, action research, empowerment, capacity building.

Проблема. Розроблення нових соціально-психологічних технологій, які використовуються для формування громадської думки, має спиратися на пошук нових підходів та методів, які б відповідали сучасним вимогам, були неманіпулятивними та екологічними. Сучасна тенденція розвитку науки – вихід за межі однієї дисципліни, міждисциплінарний характер досліджень, запозичення методів інших наук, формування нових сфер досліджень, які не вписуються в рамки жодної з наук. Соціальна психологія так само розширює свої кордони, виходить за межі усталених зразків досліджень, адаптує методи інших наук.

Мета статті: аналіз нових соціально-психологічних методів, які вже використовуються в інших соціальних науках, соціальній політиці та практиці; з'ясування можливостей більш широкого застосування таких конструктів, як розвиток спроможності, надання повноважень, підхід участі, які вже давно і плідно працюють у сферах громадського здоров'я, громадянського суспільства, розвитку громад, для формування громадської думки щодо впровадження соціальних та освітніх реформ.

Нові методи і підходи, які ми пропонуємо розглянути, можна об'єднати у дві групи: 1) сучасні соціальні/гуманітарні метатеорії та дослідницькі парадигми; 2) теоретичні і методичні напрацювання психології громад/спільнот (community psychology).

Перше джерело містить у собі нові парадигми, які сприяють переглядові традиційних епістемологічних і методологічних засад

соціального та гуманітарного знання. Власне, ідеться про дослідження, спрямовані на більш повне, позбавлене стандартизації, включене та рефлексивне, діалогічне вивчення людських феноменів. *Друге* – психологія громад/спільнот, що активно розвивалася протягом останніх 20-ти років у США. Цей напрям базується на соціальному втручанні і передбачає активну участь усіх зацікавлених осіб, груп та соціальних інститутів; теоретичною базою тут є теорія надання повноважень, теорія соціальних змін, поширення інновацій та екологічна теорія.

Ці два джерела ми розглянемо, зосередивши увагу на активних методах, які можна буде використовувати у власному дослідженні.

Парадигма конструктивізму. У соціальних і гуманітарних науках співіснують кілька різних та певною мірою опозиційних парадигм: позитивізм, постпозитивізм, критичний аналіз, конструктивізм і кооперативна парадигма, або парадигма залучення. Вони утворюють дві протилежні орієнтації: позитивістську і непозитивістську, або не-класичну [1].

Останні 20 років у соціальній психології набуває все більшої популярності нова парадигма, яка ґрунтується на позиціях соціального конструктивізму і є найбільш опозиційною до позитивізму. На формування цієї парадигми вплинули постструктуралізм, постмодернізм, герменевтика, феноменологія, неомарксизм, критична теорія та феміністська епістемологія [2].

Конструктивізм – це група теорій у психології, соціології, філософії, у яких підкреслюється ідея конструктивної природи пізнання, мовна та культурно-історична зумовленість пізнання та розуміння світу за допомогою індивідуальних конструктів; ідея конструктивного альтернативізму (множинності способів концептуалізації подій) та плюралізму істини. Центральна ідея цього підходу – уявлення про пізнання не як про відображення та репрезентацію, а як про активну побудову образу пізнаваних предметів та подій у свідомості суб'єкта [1].

У загальних рисах позитивізм пов'язаний з реалістичною онтологією (визнання єдиної об'єктивної реальності, для якої існує істинний, правдивий спосіб розуміння), об'єктивістською епістемологією, яка спирається здебільшого на кількісну методологію. Прихильники позитивізму поділяють ідеали ціннісно-нейтрального, аполітичного дослідження, а головну мету бачать у поясненні, передбаченні явищ, що вивчаються, та контролі над ними. Конструктивізм, навпаки, побудований на релятивістській онтології (визнання множини локальних соціокультурних реальностей), суб'єктивістській епістемології, переважно якісній методології; він

ставить за мету соціальну критику, рефлексію та соціальні перетворення. Дослідження конструктивістів привели до зміни пріоритетів у соціально-психологічних дослідженнях, до переходу від експериментальної до соціальної епістемології та появи конструктивістської парадигми, яка поєднує в собі конструктивізм, соціальний конструкціонізм та радикальний конструктивізм.

До конструктивістських теорій належать теорія особистісних конструктів Дж. Келлі, радикальний конструктивізм Е. фон Глазер-фельда, теорія автопоезису Матурана – Варела, генетична епістемологія Ж. Піаже. Також як конструктивістські можна розглядати культурно-історичну теорію Л. С. Виготського, символічний інтеракціонізм Дж. Міда, соціологічну феноменологію А. Шюца і теорію соціального конструювання Бергера – Лукмана. На думку О. М. Улановського, до цього списку можна додати російський варіант конструктивістської психології – психосемантичний підхід В. Ф. Петренка (див. [2]).

Соціальний конструкціонізм є більш радикальним поглядом на проблеми особистості, свідомості, ментальних процесів та структур, який уникає визнання їх об'єктивною реальністю і закликає до аналізу мови, дискурсу, мікросоціальних процесів і стосунків, культурних практик, у межах яких ці “структури” і “процеси” визнаються дійсними. Соціальний конструкціонізм з'явився у 1970-х роках як реформістський підхід у соціальній психології і нині вважається найбільш впливовим у метатеорії соціальних наук. Його представляють К. Герген, Р. Харре і Дж. Шоттер; спорідненими є дискурсивна психологія Дж. Поттера та М. Уезерелл, а також низка наративних теорій [3].

Незважаючи на певні розбіжності, ці два напрямки мають багато спільного. Обидва поділяють уявлення про сконструйовану і соціальну природу знання та не сприймають претензії емпіричної науки на фундаментальність.

Якісні дослідження. Сьогодні якісні дослідження розглядають як частину загального руху, який виник на початку 1970-х років в академічній науці. Цей рух спирається на комплексну епістемологічну, методологічну, політичну та етичну критику традиційних досліджень у соціальних науках, які надавали перевагу експериментальним, кореляційним та опитувальним стратегіям дослідження. Якісні дослідження утворюють складну міждисциплінарну царину досліджень. Підґрунтя цих досліджень складають символічний інтеракціонізм, феноменологія, герменевтика, етнометодологія, етнографія, ритуальні теорії драми та культури, теорії дискурсу, культурні студії, феміністські студії тощо. Серед множини стратегій і методів якісних

досліджень виокремлюють такі: біографічний, феноменологічний, етнографічний методи, обґрунтована теорія (grounded theory), дослідження окремого випадку (case study), дискурс-аналіз тощо. Кожен з них має свою історію, традицію, жанри, переважні способи дослідження та оцінювання текстів [1].

Незважаючи на те, що однозначно окреслити сучасну сферу якісних досліджень не так просто, можна простежити певні спільні риси, що дають змогу всю цю різноманітність звести до одного знаменника. Визначальна спільна риса – віддання переваги якісним формам роботи з феноменом (опис, аналіз, інтерпретація) над вимірюванням та якісним даним (значення, сенс) – над кількісними. Якісні дослідження роблять наголос на вивченні феноменів, які складно або неможливо вивчати експериментальним шляхом і які не вимірюються кількісними показниками. Інші важливі риси – перевага віддається природній обстановці дослідження, питанням “як?” і “що?” замість “чому?”, індуктивному способу роботи з даними, мові і смислам самих досліджуваних, використанню виразної мови описів [2].

Останнім часом розширюється сфера вжитку якісних досліджень у соціальних науках. Сьогодні вчені звертаються до аналізу уявних етнографій, етнографічної поезії, мультимедійних текстів. Такі підходи, як обґрунтована теорія та феноменологія, ґрунтуються на категоризації в розвитку тематичних інтерпретацій якісних даних. У наративних методах використовується підхід зв'язку, який пов'язує соціальний феномен з індивідуальною розповіддю, а дослідника з респондентом – у більш інтимний спосіб, ніж в інших методах [4]. Багато дослідників віддають перевагу дослідженням, які відображають екологічні цінності, поважають незахідні форми існування громад; аналізують вплив расової, історичної, етнічної належності автора на його праці; віддають перевагу дослідженням людського благополуччя.

Перформативні студії. Перформативні студії – це розкриття різних форм артистичного представлення (перформансу) в науковому проєкті. Ці форми можуть використовувати живопис, театр, поезію, музику, танок, фотографію, фантастику, мультимедійні презентації. Перформативне дослідження може бути представлене у вигляді тексту, але воно також може виконуватися перед живою аудиторією або створюватися медійними засобами (фільм, фотографія, інтернет-презентація) [5].

У соціальних науках, особливо в антропології та соціології, дослідники часто беруть за предмет дослідження різні перформанси, такі як ритуали, ігри, танці та драму в різних культурних середовищах. Дослідники, які працюють у цьому напрямку, виходять з того, що нау-

ка сама є формою перформансу. З кінця ХХ ст. з'явилося багато досліджень, які розширюють межі соціальних наук. У соціології, наприклад, виокремилася візуальна соціологія, яка використовує фотографію як головний засіб висвітлення соціальних проблем. Соціологи зробили вагомий внесок у соціальну політику, вдавшись, зокрема, до використання драматичної вистави як засобу залучення людей до руху соціальних перетворень. У психології першими почали використовувати перформанс психотерапевти. Дж. Морено, Дж. Вольп, Дж. Келлі продемонстрували, зокрема, яким чином перформанс може бути використаний у дослідженні як минулого життя, так і майбутніх акцій [там само].

Слід також відзначити і внесок етнографів, які розвивали автоетнографію, експериментували з різними формами експресії. Наприклад, Дж. Шюріх із своїми студентами створили “дослідницький хепенінг”, спрямований на висвітлення проблем імміграції. В інтерактивному дійстві було відтворено життя мексиканських іммігрантів, а також знято фільм про життя сільськогосподарських мігрантів з Мексики [6].

У психології перформативні студії були представлені на симпозіумах Американської психологічної асоціації: протягом 1995–1999 років на сесіях лунали драматичні монологи, танці, мультимедійні презентації, п'єси, поеми, присвячені психологічним проблемам. Інший осередок перформативних студій склався в “East Side Institute”, чия драматична продукція виконує освітні, терапевтичні функції та слугує розвитку громад (community building). К. Герген разом з актором Р. Вальтером створювали графічні та поетичні репрезентації своїх теоретичних поглядів. Драматичні монологи К. Гергена і тексти, створені на перетині соціального конструкціонізму та феміністських студій, були першими перформативними виступами у психології [7].

Розвиток перформативних студій був викликаний появою соціального конструкціонізму як альтернативи традиційному емпіризму в науці. З цих позицій окремі спостереження не мають принципових вимог щодо форм комунікації, які використовуються для репрезентації цих спостережень. Не існує слів або інших символічних форм репрезентації, які були б виключно правильними для цього явища. Пошук лімітований традиційними формами соціальних текстів (а також графічними й табличними формами) і потенціалом альтернативних форм вираження. Використання перформансу як форми комунікації в соціальних науках ґрунтується на таких засадах:

- науковий текст має бути легкодоступним для загальної аудиторії;

- використання науковцями засобів театру, мистецтва, мультимедіа робить відгук аудиторії більш повним;
- розширення спектру комунікаційних можливостей означає збагачення репертуару соціальних дій;
- межі між наукою і мистецтвом, серйозним і грою, істиною й уявним ставляться під питання та вимагають перегляду;
- перформативна орієнтація пропонує не обмежуватися традиційними формами письма, а досліджувати всі форми включно з іронією, метафорою, гумором та ін.;
- перформативні моделі надають перевагу емоційному, пристрасному висловленню, нехтуючи теоретичною формою;
- перформативна соціальна наука забезпечує більш широку співпрацю між різними дисциплінами, мистецтвом, гуманітарною та іншими сферами [5].

Перформативні студії мають свої обмеження і викликають справедливу критику. Вони є найбільш радикальними і ставлять під сумнів ідентичність самої науки. Розмиваючи межі між наукою і мистецтвом, фактом і вигадкою, серйозним та ігровим, вони кидають виклик “нормальній науці” та її стандартам. У межах самого напрямку існують певні труднощі. По-перше, у визначенні якості перформативної роботи. Традиційні стандарти оцінювання дослідження (валідність та надійність, статистичні показники) тут не працюють, потрібно шукати нові критерії. Друга проблема – накопичення знання і розвиток галузі. Традиційна соціальна наука має певні традиції збереження та передавання знань, тоді як перформативний підхід більше наполягає на етичних проблемах, пов’язаних із самим процесом дослідження. У цьому випадку може йтися про накопичення в термінах комунікативної ефективності, але внесок у приріст знання та прогрес науки типово заміщується турботою про безпосередній вплив на культурне значення. Перформативно орієнтовані вчені вважають, що через мінливість патернів соціального життя наголос на накопичуванні знань є хибним. Соціальна наука набуває своєї значущості не через спроби передбачити майбутнє зі спостережень минулого, а через входження у процеси, що створюють майбутнє.

У цій традиції існує специфічний вид досліджень – перформативне дослідження (*performative inquiry*). Це дослідницька методологія і методика навчання, що використовуються здебільшого в освітній сфері. Такий підхід дає студентам можливість досліджувати уявні світи, у яких вдається досягати моментів розуміння і міжкультурного визнання. Ключовими в перформативному дослідженні є драма та інші візуальні мистецтва, які вивчають креативну дію та взаємодію, що реалізуються через перформанс [8].

Перформативне дослідження визнає перформанс як локалізацію дії, надаючи тим самим учителям можливості для дослідження та пошуку. Дослідження починається з питання, проблеми, фрагмента історії, досвіду або феномена, який учитель і студенти хочуть дослідити. Перформативне дослідження використовує елементи рольової драми та імпровізації для інтертекстуальних розмов усередині уявних світів, створених учасниками [там само].

Критерії оцінювання і стандартів дослідження. Основними критеріями оцінювання результатів дослідження в межах позитивістської парадигми є критерії зовнішньої і внутрішньої валідності, надійності та об'єктивності. Парадигма конструкціонізму використовує альтернативні критерії оцінювання. Це критерії “кредитоспроможності”, достовірності, трансферентності, обґрунтованості та підтверджуваності. Крім того, більшість складних соціальних феноменів та явищ можуть бути вивчені лише за допомогою якісної методології [2].

Щоб операціоналізувати ці критерії, використовують спеціальні процедури. Умовою отримання даних, що заслуговують на довіру (кредитоспроможності), є тривале перебування “в полі” і максимальне занурення дослідника в життя досліджуваних. Також використовують метод “тріангуляції”, який у якісній методології визнають за альтернативу валідації. Для підкріплення обґрунтованості та підтверджуваності застосовують процедуру зовнішнього аудиту дослідницького процесу, дебрифінг, перевірку кінцевого результату досліджуваним, виявлення дослідницьких упереджень тощо. Крім того, у наш час у гуманітарних науках відбувається перегляд проблеми гуманітарного тексту і письма. Історично склалося, що позиція автора є нейтральною, дистанційованою, позбавленою емоцій та власного Я. Нині ж висувається вимога присутності автора в тексті, більш особистий його характер, озвучення свого “голосу”. Прихильники якісних досліджень звернулися до нових жанрів письма – діалогічного, автобіографічного, белетристичного і поетичного. Ці жанри дають можливість використовувати емоційно навантажене виразне мовлення, метафори, образи та орієнтовані на широкий загал [там само].

Екологічна метафора. Друге джерело нашого пошуку – підходи, пов'язані з концепцією громадської участі і такими поняттями, як соціальна справедливість, влада, соціальний капітал. Цей підхід може бути визначений як екологічний (але відмінний від екологічної психології!) через пояснення взаємозв'язку індивіда і його соціального оточення. Екологічну метафору тлумачать як взаємодію між індивідами і множиною соціальних систем, до яких вони належать. Екологічна метафора поширює принципи екології на поведінку людей.

Екологічні принципи взаємодії між популяцією, екосистемою та біосферою за аналогією застосовують до взаємодії між індивідом і громадою, навколишнім середовищем, суспільством та світом. Ці сфери впливу, або екологічні шаблі, метафорично описують як російську матрешку з такими шарами, як політична, культурна, екологічна, інституційна та організаційна сфери [9]. Додатковий вимір такого контекстуального підходу – часовий або історичний. Згідно з екологічним підходом саме соціальний контекст, а не психологічні або біологічні чинники є головною причиною більшості соціальних проблем [10].

Дж. Келлі зосередився на тому, як функціонують громади, і запропонував чотири принципи екологічного підходу: 1) взаємозалежність, 2) циклічність ресурсів, 3) адаптація, 4) успадкування. Він порушив питання про те, як провести дослідження, щоб посилити роль його учасників та отримати практичну користь від дослідження. Келлі наголосив, що “дослідницька діяльність є учасницькою розвідкою”, та висунув два принципи, яким має відповідати таке дослідження: 1) визнання автономії індивіда; 2) можливості самовідновлення та саморозвитку [11].

Психологія громад/спільнот використовує екологічну метафору, щоб підкреслити роль соціального контексту. Офіційна психологія приділяє надмірну увагу індивідуальним психологічним процесам і не зважає на внесок соціальних систем у розвиток людства, тому дослідження соціального середовища все ще перебувають у зародковому стані. Але вже з’явилися праці, спрямовані на посилення позицій громад, їхньої компетентності, підвищення якості життя тощо. Також було розроблено концепції, що ґрунтуються на підході участі та понятті громадської участі.

Громадська участь. Громадська участь (public participation) – це безперервний процес взаємодії організацій, що приймають рішення, і громадян, чиї інтереси можуть бути зачеплені цими рішеннями (зацікавлена громадськість), а також різними державними органами. Концепція громадської участі стосується можливості індивідів мати голос у прийнятті рішень, визначенні проблем, розповсюдженні інформації.

Поняття участі розглядають не лише як результат надання повноважень, але також як засіб, за допомогою якого індивіди можуть організувати та оцінювати ресурси, планувати способи досягнення колективної мети тощо. Цей термін був запропонований та розроблений S. Arnstein у 1969 р. Дослідниця описала вісім “сходинок” участі:

1 та 2 – маніпуляції і терапія. Це ще не участь, тому що метою тут є лікування або навчання учасників;

3 – інформування. Перший найважливіший крок до легітимізації участі. Тут ще немає зворотного зв'язку, через те що інформація іде лише в одному напрямку;

4 – проведення консультацій. Сюди відносять опитування ставлення, зустрічі із сусідами та громадські запити;

5 – умиротворення. Висування делегатів, “відсортованих вручну”, до комітетів;

6 – партнерство. Влада, перерозподілена через переговори між громадянами і владними структурами;

7 – делегування влади. Громадяни, які мають переконливу більшість у комітетах, можуть приймати рішення. Громадськість уповноважена підпорядковувати програми собі;

8 – громадський контроль. Здійснює всю роботу з планування, реалізації політики та керування програмами.

Дослідниця наголошує, що лише три останні сходинки є справжньою участю, попередні ж лише частково відповідають вимогам [12].

Найчастіше підхід участі використовують для допомоги окремим людям чи групам. Він дає їм змогу опанувати наявні ресурси, здобувати корисні навички та об'єднуватися в коаліції для лобювання своїх інтересів. Є програми, які фокусуються на соціально вразливих групах (групах ризику) і допомагають їм долати ізоляцію, стигматизацію, дискримінацію тощо. До таких груп належать жінки, діти, інваліди та хворі на деякі хвороби, такі як ВІЛ. Також цей підхід активно використовують у сфері сільського розвитку: у багатьох аграрних країнах впроваджують програми сільського розвитку через розвиток спроможності громад. В організаційній психології та на практиці широко використовують програми участі для співробітників. Практичні програми участі найчастіше охоплюють консультативний менеджмент, програми пропозицій, цикли якості та TQM, комітети проміжного менеджменту, промислову демократію та самоврядні команди [11].

Надання повноважень. Надання повноважень (empowerment) – процес, який сприяє участі людей, організацій та громад у досягненні мети, якою є підвищення індивідуального та громадського контролю, політичної ефективності, покращення якості громадського життя та досягнення соціальної справедливості [13]. Надання повноважень може відбуватися на чотирьох рівнях: на особистісному (отримання контролю та впливу в повсякденному житті та участь у громадському житті); на рівні малих груп через спільний досвід, аналіз та вплив малої групи на докладання зусиль; на організаційному рівні через побудову спроможності, а відтак вплив на процеси прийняття рішень; на

рівні громади через отримання та використання ресурсів і стратегій громадського контролю.

Отже, ідеться про складний, багаторівневий конструкт, пов'язаний з індивідуально-психологічними поняттями, такими як самоефективність, самодетермінація, інфернальний локус контролю, але він працює одночасно на індивідуальному і колективному рівнях (група, організація, громада) [там само].

М. Ціммерман і Дж. Раппапорт використовували для вимірювання надання повноважень різні особистісні, когнітивні, мотиваційні та поведінкові змінні: локус контролю, віру у владних інших, контроль ідеології, самоефективність, політичну ефективність, прагнення контролю, громадський обов'язок, лідерство, відчуження, громадську активність та рівень залучення в організації [14]. Пізніше до цього переліку додалися соціополітичний контроль, лідерська компетентність і контроль політики [15]. Дослідники знайшли зв'язок між показниками залучення до громади та участі і показниками психологічного надання повноважень. Вони зробили висновок, що психологічне надання повноважень пов'язує набуту компетентність, мотивацію до дії та дієву участь заради громадського добра. Також участь прямо та опосередковано підвищує надання повноважень, хоча причинний зв'язок між ними залишається не до кінця з'ясованим. Більшість учених вважають, що участь передуює наданню повноважень [там само].

На відміну від соціокогнітивних понять, надання повноважень також визначається через поведінку (як критична рефлексія та участь у прийнятті рішень, які впливають на чиесь життя чи працю), а також знання, думки та навички (політична свідомість, оптимізм, ефективні лідерські якості). Це також процес (що ґрунтується на цій поведінці та здібностях) та результат (більший доступ до ресурсів і контроль над ними та рішеннями) [16].

Надання повноважень широко використовується також на рівні громади. У спеціальній літературі надання повноважень громаді розглядають як процес у формі динамічного континуума: 1) особистісне надання повноважень, 2) розвиток малих груп, 3) організація громади, 4) партнерство 5) соціальні та політичні акції/дії [17]. Потенціал надання повноважень громади зростає відповідно до того, як люди прегресують від індивідуальної до колективної дії [18].

Надання повноважень широко використовують у дослідженнях аудиторії студентів і викладачів. Наприклад, у США серед студентів університету було проведено дослідження політичного надання повноважень. Angeliq, Reischl, Davidson виходили з того, що надання повноважень укорінене в таких поняттях, як прагнення до соціальної

справедливості, соціальна дія та залучення до громади (community involvement). Крім того, надання повноважень містить у собі збільшуване почуття власної ефективності/дієвості. Політичне надання повноважень підкреслює соціальну дію та соціальну зміну. Воно складається з наміру перерозподілити владу між соціальними групами суспільства і водночас підтримати індивідуальні зміни (трансформації). Аналогічно політична ефективність є відчуттям того, що індивідуальна дія може впливати на політичний процес [19].

Ставилося питання, якою мірою спеціальний навчальний курс може вплинути на політичне надання повноважень серед студентів. Студенти двох груп (контрольної та експериментальної) у складі 106 осіб брали участь у навчанні за спеціальною програмою протягом двох семестрів і двічі були опитані (до і по завершенні курсу). Студентам читали експериментальний курс із системи ювенільної юстиції та надавали можливість працювати як адвокатам з неповнолітніми правопорушниками протягом чотирьох місяців. Перевірялася гіпотеза, що студенти, які прослухали курс зі спрямованістю на політичне надання повноважень, матимуть вищий рівень за показниками політичного зобов'язання, політичної дії, залучення до громади та політичної дієвості порівняно із студентами контрольної групи. Ефективність інтервенції оцінювалася двічі (до та після виконання програми).

Результати (отримані за допомогою однофакторного аналізу) показали, що серед студентів, які брали участь у дослідженні, помітно зріс лише один з п'яти показників – політичне зобов'язання (political commitment), решта показників не змінилася. Дослідники пояснюють цей результат тим, що студенти виконували заходи з адвокації, які могли просто змінити фокус дослідження. Крім того, також можливо, що результат їхньої діяльності не проявився одразу по завершенні курсу і надання повноважень має кумулятивний ефект, який може проявитися згодом [там само]. Незважаючи на скромний результат, така модель може бути використана в наших дослідженнях, оскільки вона пропонує логічну процедуру дослідження, показники та способи їх вимірювання.

Надання повноважень також використовується серед викладачів [20]. У спеціальній літературі було виявлено дві значні проблеми: вчителі ізольовані від колег більшу частину часу виконання своєї роботи; зазвичай вони не залучені до процесу прийняття рішень, які впливають на їхню роботу, зокрема рішень, що приймаються поза класною кімнатою або школою. Надання повноважень було визначено як процес, за допомогою якого викладачі розвивають компетентність у вирішенні своїх проблем та подальшому особистісному розвитку. Індивіди, що отримали повноваження, вважають, що вони мають на-

вички та знання, щоб діяти в тій чи тій ситуації та покращувати її. Школи, що дістали повноваження, є організаціями, які створюють можливості для розвитку та зростання компетентності [там само].

Одним з компонентів реформування школи є надання повноважень учителям, адміністраторам і студентам [21]. Парадигма реструктуризації Мерфі та Евертсона містить надання повноважень як складову частину реформ. Шість емпірично визначених вимірів надання повноважень учителям було сформульовано проектом “The Empowered School District Project”, що реалізовувався протягом 1989 – 1992 років у дев’яти шкільних округах США. Було з’ясовано, що конструкт “надання повноважень учителям” складається із шести груп показників: залучення до прийняття рішень, внесок учителя, статус учителя, автономія, можливості для професійного зростання, самоефективність учителя. Ці параметри використовуються для розроблення стратегій допомоги вчителям, аби вони могли розвинути свої повноваження у професійній діяльності. Зокрема, учителі дістають можливість брати на себе відповідальність за рішення про бюджет, відбір учителів, розклад, навчальні плани тощо. Надання вчителям значущої ролі в прийнятті рішень є ключовим у наданні повноважень. Завдяки цьому вони можуть посилити контроль над своїм робочим середовищем. Крім того, розширюються їхні можливості щодо постійного навчання, посилення відчуття своєї значущості, зростання самоефективності [20].

Розвиток спроможності. Розвиток спроможності (capacity building) передбачає розвиток та посилення навичок, здатності, процесів та ресурсів, необхідних організаціям та громадам для виживання, адаптації та діяльності у світі, що швидко змінюється [22]. Розвиток спроможності – це не лише тренінг навичок та здібностей. Це насамперед:

- розвиток людських ресурсів, процес набуття індивідами розуміння, навичок і доступу до інформації та знання, навчання, яке дає їм змогу діяти ефективно;
- розвиток організацій, управлінських структур, процедур та менеджменту стосунків різних організацій та секторів (громадського, приватного та соціального);
- розширення інституційного і юридичного аспектів, що веде до законодавчих змін та посилення організацій, інститутів та агенцій.

Розвиток спроможності часто пов’язують з допомогою, яку надають організаціям, спільнотам (наприклад суспільствам, що розвиваються, аби ті змогли опанувати певні навички та вміння або покращити свої здібності в цілому). Більшість таких спроможностей розвивається самими суспільствами у громадському, неприбутковому

або приватному секторах. Багато міжнародних організацій (зокрема ООН) пропонують розвиток спроможності як частину своїх програм технічного співробітництва у країнах-членах організації [там само]. Цей метод набув поширення на рівні громад, особливо соціально незабезпечених та проблемних. С. Ріфкін запропонувала модель, яка пов'язує справедливість та повноваження, для громад, що потерпають від бідності та браку важелів впливу, щоб надати їм можливості покращити здоров'я. Ця модель має назву CHOICE (“вибір”): кожна літера в ній є питанням, відповідь на яке дає змогу оцінити можливості певної громади (розвиток спроможності, права людини, організаційна стабільність, інституційна відповідальність, внесок програми та середовище, яке стимулює). Дослідниця у своїй роботі з'ясувала, що якщо програми не пов'язані з потребами громади, а учасники процесу не беруть участі в оцінюванні результатів, вони не досягають своєї мети [16].

Дослідження дією. Дослідження дією, або модель залучення дослідника (Action research, participatory action research – PAR), – метод, за допомогою якого дослідник працює з досліджуваною групою. Дослідник отримує від групи інформацію про те, що, де і яким чином має досліджуватися. Він навчає групу корисних навичок, завдяки чому її учасники потім можуть продовжити дослідження вже самостійно. У цій практиці залучення дуже важливо визначити сутність дослідження, інтереси та пріоритети всіх членів групи та інших учасників. Метод походить з експерименту та фокусує вплив прямих дій дослідника на залучену громаду з метою покращення якості дій громади або якоїсь певної сфери [23].

Витоки методу PAR – у соціальній психології, феноменології та постмодернізмі. PAR походить з досліджень дії та групової динаміки К. Левіна на початку 1900-х років, а також з дослідження усної культури. PAR базується на трьох видах стосунків: поміж індивідами всередині груп та громад, поміж групами і громадами та між людьми і їхнім природним середовищем. Управління груповою динамікою в багатьох аспектах відіграє визначальну роль у процесах PAR. Цей метод знайшов застосування в педагогіці як відповідь на традиційну формальну модель, де вчитель стоїть перед класом і дає інформацію пасивним реципієнтам. Тут дослідник вчиться разом із своїми “учнями”. За допомогою PAR стало можливим інтегрувати компонент “дії громади” у дослідницькі плани традиційних дослідників.

Два інших джерела – феноменологія і постмодернізм – характеризують досвід як валідний спосіб отримання знання. Ці напрямки є підґрунтям моделі “дія – рефлексія”. PAR є частиною важливої зміни парадигм від традиційного позитивізму до постпозитивізму, який

визнає і намагається розв'язати комплексні гуманітарні та соціальні проблеми.

Дослідження дією містить у собі систематичний циклічний метод планування, виконання, спостереження, оцінювання та критичного рефлексування перед початком наступного циклу. Дії мають на меті визначити проблеми на робочому місці, наприклад, знизити рівень неписьменності студентів за допомогою нових стратегій або покращити комунікації та підвищити ефективність кабінету невідкладної допомоги в госпіталі. Цей метод залучає учасників до дослідницького процесу, моніторингу та оцінювання ефектів дій дослідників і таким чином сприяє покращенню практики. За своєю суттю дослідження дією є шляхом до кращого розуміння того, як зміна чийось дій та практики може вплинути на громаду [24].

Цей метод дослідження порушив питання про місце, роль та можливості соціальної дії в дослідженні. На відміну від позитивістів, які вважають, що будь-яке втручання дослідника (терапевтичне, політичне) загрожує валідності й об'єктивності дослідника, конструктивісти, навпаки, вважають дослідження неповноцінним без здійснення певної соціальної дії або перетворення. Також тут постає питання про контроль за дослідженням: дослідження дією вимагають спільного контролю з боку дослідника та досліджуваних [2].

Висновки. Розглянуті підходи і напрямки, які пропонують активні методи досліджень, можна представити як певну систему. Існує велика кількість дослідницьких методів та прийомів, які розроблялися і нині впроваджуються в межах двох основних парадигм – конструктивістської та екологічної. Перша наголошує на перегляді сутності знання, методів його здобування та створює теоретичне підґрунтя досліджень; друга акцентує соціальну значущість досліджень, соціальну дію, спрямовану на розв'язання соціальних проблем та покращення життя людей.

Обидві парадигми пропонують новий формат досліджень, з іншим дизайном, показниками та формами представлення отриманих результатів. У першому випадку це якісні дослідження, перформативні студії. У психології громад/спільнот, яка працює в екологічній парадигмі, використовується методологія дослідження дією та співпраці – надання повноважень, розвиток спроможності тощо.

Розглянуті підходи і напрямки досліджень охоплюють широкий спектр соціально-психологічних методів та методів інших соціальних наук. Проте вони мають деякі спільні риси, які дають підстави характеризувати їх як “активні” і як такі, що відповідають вимогам сьогодення:

- досліджувані стають співучасниками і співавторами дослідження;
- результати не прогножуються, а конструюються спільно з досліджуваними;
- акцент переноситься з прогнозування подій на процес їх творення;
- широкий арсенал засобів – мистецтва, літератури, медіа – використовується для збирання матеріалу, його аналізу та представлення результатів.

Розглянуті вище підходи свідчать про те, що нові тенденції в соціальній психології та інших соціальних науках стосуються перегляду ставлення до гуманітарного пізнання – його мети, засад, стандартів, інструментарію та мови.

Серед означених методів є такі, що, на нашу думку, можуть бути використані для розроблення соціально-психологічних технологій формування громадської думки. Це надання повноважень і розвиток спроможності. Спільним для них є те, що вони роблять цільову групу (досліджуваних) співучасником та співвиконавцем, коли індивіди, організації та цілі громади починають самостійно діяти, формувати політику та приймати рішення. Цей процес супроводжується змінами в громадській думці: спочатку серед представників цільової аудиторії, а потім – і в суспільстві загалом.

Література

1. Улановский А. М. История и векторы развития качественных исследований в психологии / А. М. Улановский // Методология и история психологии. – 2008. – № 2. – С. 129–139.
2. Улановский А. М. Качественная методология и конструктивистская ориентация в психологии / А. М. Улановский // Вопросы психологии. – 2006. – № 3. – С. 27–37.
3. Улановский А. М. Конструктивизм, радикальный конструктивизм, социальный конструкционизм: мир как интерпретация / А. М. Улановский // Вопросы психологии. – 2009. – № 2. – С. 35–45.
4. Denzin N. K. The handbook of qualitative research / N. K. Denzin, Y. S. Lincoln (Eds.). – 2nd edition. – Thousand Oaks, CA, 2000.
5. Gergen M. Performative Social Science and Psychology / M. Gergen, K. Gergen // Forum: Qualitative Social Research. – 2010. – № 12(1). – Art. 11.
6. Scheurich J. J. Labores de la vida. The labors of life / J. J. Scheurich, M. A. Guajardo, P. Sanchez, E. Fineman. – Austin, Texas : Division of Migrant Education, Texas Education Agency, 1999.
7. Gergen K. Ethnographic representation as relationship / K. Gergen, M. Gergen // Ethnographically speaking / C. Ellis, A. Bochner (Eds.). – Walnut Creek, CA : AltaMira Press, 2001. – P. 11–33.

8. *Fels L.* Intercultural Recognitions Through Performative Inquiry / L. Fels, L. McGivern // Gerd Bräuer (Ed.) *Body and Language. Intercultural Learning Through Drama.* – Ablex Publishing, Westport, 2002. – P. 19–35.
9. *Bronfenbrenner U.* The ecology of human development / U. Bronfenbrenner. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1979.
10. *Levine M.* Principles of community psychology: Perspectives and applications / M. Levine, D. D. Perkins, D. V. Perkins. – 3rd edition. – New York : Oxford University Press, 2005.
11. *Kelly J. G.* Context and process: An ecological view of the interdependence of practice and research / J. G. Kelly // *American Journal of Community Psychology.* – 1986. – № 14. – P. 581–589.
12. *Arnstein S. R.* A Ladder of Citizen Participation / S. R. Arnstein // *Journal of the American Planning Association.* – 1969. – Vol. 35. – № 4. – P. 216–224.
13. *Wallerstein N.* Introduction to community empowerment, participatory education and health / N. Wallerstein, E. Bernstein // *Health Education Quarterly.* – 1994. – № 21(2). – P. 141–148.
14. *Zimmerman M. A.* Citizen participation, perceived control, and psychological empowerment / M. A. Zimmerman, J. Rappaport // *American Journal of Community Psychology.* – 1988. – № 16. – P. 725–750.
15. *Zimmerman M. A.* Psychological empowerment: Issues and illustrations / M. A. Zimmerman // *American Journal of Community Psychology.* – 1995. – № 23(5). – P. 581–599.
16. *Rifkin S.* Equity, empowerment and choice: from theory to practice in public health / S. Rifkin // Presentation made at Forum 9, Mumbai, India, 12-16 September 2005. – Mumbai, 2005.
17. *Jackson T.* The community development continuum / T. Jackson, S. Mitchell, M. Wright // *Community health studies.* – 1989. – № 8. – P. 66–73.
18. *Laverack G.* Measuring community empowerment: a fresh look at organizational domains / G. Laverack, N. Wallerstein // *Health promotion international.* – 2001. – Vol. 16. – № 2. – P. 179–185.
19. *Angelique H.* Promoting Political Empowerment: Evaluation of an Intervention With University Students / H. Angelique, T. Reischl, W. Davidson // *American Journal of Community Psychology.* – 2002. – Vol. 30. – № 6. – P. 815–833.
20. *Short P. M.* Defining teacher empowerment [Електронний ресурс] / P. M. Short // *Education.* – 1994. – Режим доступу : http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3673/is_n4_v114/
21. *Murphy J.* Restructuring schools: Capturing the phenomena / J. Murphy, C. Evertson. – Paper presentation at the annual meeting of the American Educational Research Association, Boston, 1990.
22. *Philbin A.* Capacity Building in Social Justice Organizations / A. Philbin. – Ford Foundation, 1996.
23. *O'Brien R.* An overview of the methodological approach of action research. Theory and Practice of Action Research / R. O'Brien ; Roberto Richardson (Ed.). – João Pessoa, Brazil : Universidade Federal da Paraíba, 2001.
24. *McIntyre A.* Participatory action research / A. McIntyre. – Thousand Oaks, CA : Sage Publications, 2008.